

Наталія Будзинська

завідувачка науково-дослідного
відділу виставкової роботи
Музею історії Десятинної церкви

Кловський храм. З історії археологічних досліджень

В останній чверті XI ст. відбувається значний підйом будівництва в Києві. Серед культових споруд, збудованих цього часу, у писемних джерелах неодноразово згадується храм Кловського Стефанича монастиря. Своє походження та назву він бере від Стефана – третього ігумена Печерського монастиря (народився близько 1040 р. – помер 27 квітня 1094р.). Імовірно, він походив з боярського роду. З молодих літ перебував у Печерському монастирі під покровительством преподобного Феодосія. Після постригу в ченці Стефана було поставлено начальником хору, або уставщиком. За дорученням преподобного Феодосія проповідував братії слово Боже. Перед смертю преподобний Феодосій у 1074 році призначив Стефана ігуменом Печерського монастиря, заповідаючи дотримуватися статуту й закінчити будову нового головного мурованого монастирського храму – Успіння Богородиці. Преподобний Стефан розбудував монастир і обгородив його дерев'яною стіною. У 1078 році за нез'ясованих причин братія виступила проти ігумена, і він був змушений залишити не тільки ігуменство, але й Печерський монастир. Тоді святий Стефан недалеко, на схилі гори біля урочища Клов, заснував новий монастир на честь покладення ризи Пресвятої Богородиці у Влахерні й почав будувати собор. Монастир, відомий під назвою Кловський, проіснував недовго. У 1096 році він був зруйнований половцями під час нападу на Київ, а остаточно знищений 1240 року монголами-татарами, і з того часу не відновлювався.

Уперше про Кловський Стефанич монастир згадує «Повість минулих літ» під 1096 роком у статті, що описує події, пов'язані з погромом київських околиць і спаленням Стефанича монастиря. Удруге монастир на Клові

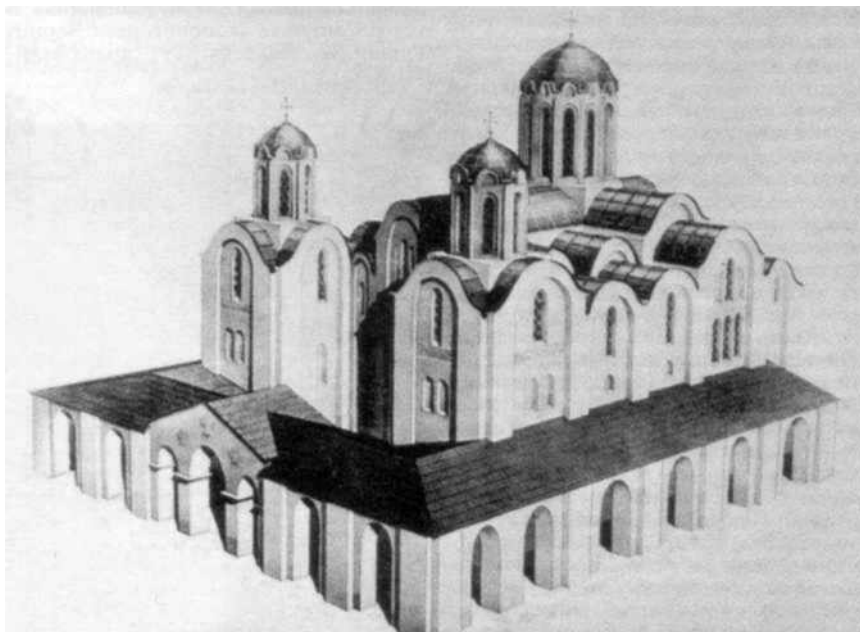
згадується в літопису під 1108 роком, де мова йде про закінчення будівництва закладеної Стефаном церкви на Клові. Києво-Печерський патерик XIII ст. також описує події, коли ігумен Стефан, вигнаний з Печерського монастиря, заклав храм Богородиці Влахерни на Клові. Щодо дати побудови храму Кловського Стефанича монастиря, то, на думку більшості дослідників, будівництво кам'яного собору почалося в 90-х роках XI ст., а завершилося лише у 1108 році, тобто немає підстав вважати, що храм був закладений разом із заснуванням монастиря [1, с. 37–38].

Питання про місцезнаходження Кловського монастиря протягом багатьох десятиліть було предметом гострих дискусій. Один із перших дослідників історії давнього Києва М. Берлинський повідомляв на початку XIX ст., що під час будівництва Кловського палацу на захід від нього було видно руїни Кловського собору [2, с. 57, 174]. Проте це твердження заперечував М. Закревський. Він вважав, що у XVIII ст. за палацом лаврські ченці побудували численні погребі [4, с. 387]. Дослідники кінця XIX ст. П. Лебединцев та М. Петров стверджували, що залишки фундаментів Кловського храму заховані під будівлею Кловського палацу [6, с. 35; 9, с. 89–90]. Відомий радянський дослідник історії Києва М. Каргер констатував, що ніяких залишків Кловського монастиря не було знайдено [5, с. 422].

У 1963 році під час земляних робіт в садибі школи № 77 по вул. Карла Лібкнехта (зараз вул. Шовковична, № 25-А) будівельники натрапили на рештки давньоруської споруди. Дослідження П. Толочком ділянки фундаменту показали, що час її спорудження – кінець XI ст. Це дало підстави ототожнювати виявлені залишки з храмом Кловського монастиря [10, с. 236–243].

У 1974–1975 роках у зв'язку зі зносом старих будівель на Клові Києвоокольным загоном Київської постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України (керівник І. Мовчан) було проведено стаціонарні розкопки Кловського собору [8]. Була досліджена невелика ділянка фундаментів – це все, що збереглося від храму. На площі близько 1500 кв. м

на глибині 2 м від сучасної поверхні були виявлені лише фундаменти рову, заповнені будівельними залишками, перемішаними із землею. Не тільки стіни, але майже всі фундаменти були розібрані в подальші часи. У ході дослідницьких робіт не вдалося розкрити всю площу споруди через численні сучасні будівлі: трансформаторну підстанцію, дитячий садок, кам'яний паркан, що перерізав значну частину плану собору, лінії комунікацій. Найбільш достовірно вдалося визначити план північної, центральної та західної частин собору. А в південній та східній частинах, де розкопки проводилися окремими шурфами, план було визначено лише на окремих ділянках. Таким чином, з достатньою долею імовірності вдалося відтворити план храму, а також відтворити науково обґрунтовану реконструкцію його первісного вигляду (іл. 1).

Іл. 1. Кловський собор. Реконструкція Ю. Асєєва, І. Мовчана,
В. Харламова

Кловський храм мав площу 33×33 м. У плані це був восьмистовпний хрестово-купольний собор, оточений внутрішніми й зовнішніми галереями. За розмірами він нагадує найбільший храм давнього Києва – Десятинну церкву (37×34); за плануванням – досить рідкісний тип восьмистовпного

собору. Він має аналогії: Спаський собор у Чернігові, Борисоглібський у Вишгороді, Михайлівська церква Видубицького монастиря в Києві. Для закладки фундаменту собору не використовували широковідомого в XI ст. способу – риття ровів. У даному випадку було викопано котлован, по всій площі якого рядами забивали дерев'яні кілки завдовжки 40–50 см, діаметром 5–6 см на відстані 40–5 см один від одного – для ущільнення основи майбутньої будови. Подібний прийом був використаний при будівництві Десятинної церкви, щоправда, там кілки забивали тільки під апсидною частиною [5, с. 32]. Крім того, для ущільнення фундаменту вздовж майбутньої стрічки фундаменту між рядами кілків укладали дерев'яні колоди – від двох до п'яти рядів по ширині фундаменту. Колоди (діаметром до 20 см) скріпляли чотиригранними штирями завдовжки 30–36 см. Така сама система скріплення основи майбутньої споруди відома і в інших київських будівлях X–XI ст.: Десятинній церкві, палацах поблизу неї та на Десятинному провулку [5, с. 70, 73–75], Золотих воротах [3, с. 68].

Фундаменти храму викладали з великих валунів на вапняковому розчині з домішками цем'янки. Товщина фундаменту – 1,8–1,9 м, глибина – 1,25 м. Ширина стін дорівнювала 1,6–1,7 м. Кладку стін, як у багатьох давньоруських спорудах, здійснювали змішаним способом. Численні уламки плінфи, знайдені під час розкопок, свідчать, що її розмір був характерним для кінця XI ст. (34×29×4 см).

Матеріали внутрішнього оздоблення церкви представлені фрагментами фрескового тиньку, що мав багату кольорову гаму. Оздоблення мозаїками Кловський храм не мав – не було знайдено жодного шматочка смальти. Підлога не збереглася. Можливо, вона була вистелена плінфою, поверх якої на розчині покладено полив'яні плитки. Велика кількість уламків овруцького пірофілітового сланцю (так званого червоно шиферу), знайденого в різних частинах храму, свідчить про використання його не тільки в конструкції будови, але і в оздобленні інтер'єру.

Без сумніву, Кловський храм мав хори. Вірогідно, сходи до них розміщувалися виступами на західному фасаді. Північна та південна зовнішні галереї мали ширину близько 4 м, а західна – до 6 м [7, с. 218–220].

Кловський храм, як і багато інших київських культових споруд, слугував усипальницею. Під час розкопок було відкрито кілька гробниць, серед яких і двокамерний саркофаг із плінфи (іл. 2). Про поховання в соборі свідчать і писемні джерела, зокрема, літописна стаття під 1112 роком повідомляє про поховання в Кловському храмі володимирського князя Давида Ігоровича.

Іл. 2. Двокамерний плінфований саркофаг із храму Кловського монастиря XI ст.

Схожість деяких рис в архітектурі Кловської та Десятинної церков свідчить про те, що остання була зразком для будівництва храму на Клові.

Список літератури

1. Асєєв, Ю. С., Мовчан, І. І., Харламов, В. О. 1979. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві. *Археологія*, 30, с. 37–46.
2. Берлинский, М. Ф. 1820. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. Санкт-Петербург.
3. Висоцький, С. О., Лопушинська, Є. І., Холостенко, М. В. 1976. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві у

1972–1973 рр. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, с. 63–86.

4. Закревский, Н. Н. 1868. Описание Киева, 1. Москва.

5. Каргер, М. К. 1961. Древний Киев, 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. Москва; Ленинград.

6. Лебединцев, П. Г. 1879. Об имеющихся в Петербурге примечательных планах г. Киева. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, 1.

7. Мовчан, І. І. 1981. Культові постройкі. *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 193–234.

8. Мовчан, І. І., Харламов, В. О. 1979. Стародавній Клов. *Археологія Києва: Дослідження і матеріали*. Київ, с. 70–84.

9. Петров, Н. И. 1897. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев.

10. Толочко, П. П. 1968. Знахідка кам'яних фундаментів на Клові у Києві. *Археологія*, XXI, с. 236–243.